

An applied study of the impact of the economic policy of the Buyids and Seljuks on the economy of Isfahan (a study of trade suppliers)

Ashkan Gholami*

Abdol Rafi Rahimi**

Abstract

Due to its geographical-strategic location and natural talents, Isfahan has been of interest to the centers of power since the early centuries, especially during the mentioned period. The present study aims to answer the question, using a descriptive-analytical method and relying on historical-geographical sources, of the impact of the economic-religious policies of the Buyids and Seljuks on the economy of Isfahan (case study of exports) and what were the commonalities and differences between these two periods? The findings of the study indicate that in the first period of the government, despite the occurrence of various destructive events, due to the economic intuition of the first emirs of these two dynasties, plans were implemented to improve the economic situation of this land. During the peak of power, the Buyid emirs provided the necessary infrastructure for the prosperity of Isfahan's exports by implementing measures, some of which included religious policies, but during the Seljuks, the economy of Isfahan was damaged in some aspects due to various political-religious issues. During the political decline of the Buyids, some Buyid rulers showed special attention to protecting the interests of various economic groups. After the death of Sultan Mohammad Seljuq, various events led to the decline of Isfahan's economic life. During the political collapse

* Ph.D. Candidate of History, Faculty of Literature and Humanities, Imam Khomeini International University, Qazvin, ashkangholami26a@gmail.com

** Associate Professor, Department of History, Imam Khomeini International University (Corresponding Author), aghabeigom@yahoo.com

Date received: 24/10/2024, Date of acceptance: 08/01/2025

of both dynasties, Isfahan was the scene of numerous conflicts, and the economic situation of the land was severely affected and its export flow was cut off.

Keywords: Isfahan, Boye Dynasty, Seljuk Dynasty, Trade and Commerce, Export.

Introduction

In the Middle Ages, the importance and impact of political, religious, and economic developments dominated other aspects of Iranian society. In these circumstances, the local-regional economic approach is very useful in better and more accurate identification of the historical space of different regions in the period under discussion. According to this principle, in the Middle Ages, some regions were of interest to the centers of power due to their geographical-strategic location and natural talents. In the meantime, Isfahan, with such characteristics, was always in the turmoil of various events, and various aspects of the life of the people of this land, including the economic situation, underwent changes under the influence of the surrounding historical developments. Considering that, from the perspective of the researchers of the present study, the mentioned developments were closely related to the political governments of the time, it can be claimed that by examining the approaches and policies of the governments of the time, which claimed to be Muslim and some of their actions were influenced by the teachings of this religion, a better explanation can be given of the changes and developments that occurred in the economic sphere of this region. The role of government in the geographical area of Isfahan is strengthened when the historical position and economic importance of this region doubled during the Buyid and Seljuk periods, which also served as the capital for a while. The question raised in this study is what was the impact of the economic-religious policies of the Buyid and Seljuk dynasties on the economy of Isfahan (a case study of exports) and what were the points of commonality and difference between the two periods?

Materials & Methods

In a descriptive-analytical method and based on library resources

Discussion & Result

According to geographers (in the early Buyid period), Isfahan was located on the communication and economic routes: "It is the gateway to Fars, the mountains, Khorasan, and Khuzestan" (Jihani, 1368: 141). "Isfahan is supposedly Pars, Khuzestan, Khorasan, and Khuzestan" (Istakhri, 1346: 164 and 165). Such natural conditions could

have led to the movement of trade caravans and improved the economic situation of Isfahan. However, in the early period of the Buyid rule, the land of Isfahan was the scene of numerous political and military conflicts between this dynasty and various political rivals such as the Samanids in Khorasan (Ibn Athir, 1382, vol. 11: pp. 4867, 4894, and 4913, and also Moskvai, 1376, vol. 5: 480). On the other hand, Isfahan's neighbors were also involved in political and military turmoil. For example, the Buyid attack on Kerman in 324 (ibid., vol. 11: 4878 and 4879) or the Buyid attack on Rey and the capture of this land in 329 AH (ibid., vol. 11: 4920 and 4921). On the other hand, destructive natural disasters also occurred in Isfahan during the early Buyid period. For example, in 323 and early 324 AH, a severe famine spread among the people of Isfahan. This became so severe that 200,000 people were killed in the two cities of Isfahan, Yehudiyeh and Shahrestan (Isfahani, 1346: 179). Such natural disasters could have caused famine and destroyed economic security. All these conditions together could have caused economic stagnation and a decrease in Isfahan's exports, however, according to evidence, the early Buyid rulers, who had some economic intuition, made economic decisions in such a situation that led to the economic growth of this land. The evidence for this is the reports of Isfahan, who wrote his book in the early Buyid period. According to his account, "silk societies and fine canvases arose from Isfahan. They carried around the country... the fruits of Sepahan were widely distributed" (Isfahan, 1346: 165). Another evidence for the economic growth of Isfahan is the expansion of some areas of this land and the prosperity of agriculture in them.

Conclusion

The findings of the research indicate that in the first period of the Buyid and Seljuk governments, despite political-military conflicts and the occurrence of destructive natural disasters in Isfahan, due to the economic intuition of the first rulers of these two dynasties, plans were implemented to improve the economic situation and exports of this land, which included strengthening the means of transportation or changing trade routes or reducing taxes. During the peak of their power, the Buyid sultans provided the necessary infrastructure for the prosperity of Isfahan's exports by implementing measures such as suppressing bandits and building reservoirs and warehouses. The result of implementing these measures was the export of various products produced in this land to distant places. During the period of political decline of the Buyid and Seljuk governments, the rulers of the Buyid dynasty continued to pay special attention to protecting the interests of various economic groups. During part of the Seljuk

government, due to the actions of sultans such as Sultan Muhammad, the economic situation was somewhat prosperous and Isfahan's products were exported to other regions, but after the death of Sultan Muhammad, the occurrence of severe political-military conflicts and destructive natural disasters caused the decline of Isfahan's economic life and its export flow to be interrupted. During the political collapse, Isfahan and other parts of Iran were the scene of various political conflicts and suffered severe damage from these aspects. In these circumstances, the economic situation of this land was severely in crisis and its export flow to other regions was cut off.

Bibliography

- Ibn Athir, Ezz al-Din, 1383, *Kamil fi al-Tarikh*, translated by Hamid Reza Azhir, Tehran, Asatir Publications
- Ibn Hawqal, 1366, *Swaraj al-Ard*, translated by Jafar Shaar, Amir Kabir Publications
- Ibn Faqih, 1349, *Muhsaqat al-Buldan*, Tehran, Iranian Culture Foundation
- Abu Naeem, Ahmad bin Abdullah, 1410 AH-1990 AD, *Tarikh Isfahan Al-Muhaqqiq*: Sayyid Kisrawy Hassan, Beirut: Dar al-Kuttub al-Ilmiyah—
- Istakhri, Abu Ishaq Ibrahim bin Muhammad, 1346, *Masalak wa Malak*, edited by Iraj Afshar, Tehran: Book Translation and Publishing Company
- Isfahani, Hamza ibn Hassan; 1346, *Tarikh Sunni Maluk al-Arz va al-Anbiya (History of the Prophets and Kings)*, translated by Jafar Shaar, Tehran: Iranian Culture Foundation Publications
- Balazari, 1337, *Futuh al-Buldan*, translated by Mohammad Tawakol, Tehran, Noghreh Publications
- Bandari, Fath bin Ali, 2536, *History of the Seljuk Dynasty*, Tehran: Iranian Culture Foundation
- Jihani, Abu al-Qasim, 1988, *The Forms of the World*, translated by Ali ibn Abd al-Salam, Firouz Mansouri's comments, Mashhad: Astan Quds Razavi Publishing Company
- The Boundaries of the World from the East to the West*, 1982, author unknown, edited by Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Tahori Library - In Persian
- Read by Mir, Ghiyath al-Din ibn Hammam, 1972, *Rawdat al-Safa*, compiled by Abbas Zaryab, Tehran, Scientific Publications - In Persian
- Dhahabi, Shams al-Din, 1985 AH / 1405 CE, *The Journey of the Nobles, Al-Muhaqqiq: A group of researchers under the supervision of Sheikh Shu'ayb al-Arnaout* Publisher: The Foundation for the Message
- Rawandi, Muhammad ibn Ali, 1921 CE, *Rahat al-Sudur and the Verse of Pleasure in the History of the Seljuk Dynasty*, edited by Muhammad Iqbal, Braille Press in London - In Persian
- Rawandi, Muhammad ibn Ali, *Rahat al-Sudur and the Verse of Al-Sarour*, edited by Mohammad Iqbal, Tehran: Asatir, 2016 - In Persian
- Samarqandi, Daulatshah, *Tadzirah al-Shaara*, edited by Edward Brun, Tehran, Asatir, 2012 - In Persian

301 Abstract

- Al-Sabi, Abu al-Hassan al-Hilal, Beita, Hafta Amra fi Tarikh Al-Waziri, Al-Haqq: Abd al-Sattar Ahmad Faraj Al-Nasher: Makkata Al-Ayyan
- Safadi, Salah al-Din Khalil bin Aybek, 1420 AH-2000 AD, Al-Wafi, posthumous, Al-Haqq: Ahmed Arnaout and Turki Mustafa, Beirut: Dar Ihya Al-Tratah
- Tousi, Khoja Nizam al-Mulk, 1344, policy book with margins and corrections by Mohammad Qazvini, Tehran, Zovar bookstore - In Persian
- Ameli, Olya Allah, Tarikh Royan, Tehran: Iqbal Library, 1313 - In Persian
- Otabi, Abu Nasr Mohammad, 1334, Tarikh Yamini, translated by Jarfadghani, Tehran: Ibn Sina bookstore.
- Al-Arini, Al-Sayed Al-Baz, Feudalism in the Middle East: From the Seventh Century to the Thirteenth Century AD: A Comparative Study, Annals of the Faculty of Arts (Ain Shams University) January 1957 - Volume 4 (36 pages - from 113 to 148)
- Qummi, Najm al-Din Abu al-Raja, Tarikh al-Wazir, Ghosh Mohammad Taghi Danesh Pajouh, Tehran, Institute of Cultural Studies and Research, 1363 - - In Persian
- Kirmani Afzal al-Din, Bad'e' al-Azaman, researcher Mehdi Bayati, Tehran: University of Tehran, 1326 -- In Persian
- Mafaroukhi, 1328, Mahasin Isfahan, translated by Hossein bin Mohammad Avi, with the attention of Abbas Iqbal, Tehran: Joint-Stock Company - - In Persian
- Majmal al-Tawarikh wal-Qasas, 1318, author unknown, corrected by Malik al-Shu'ara Bahar; Researched by Mohammad Ramezani, Tehran: Kalaleh Khawar - - In Persian
- Mustofi, Hamdallah, Nuzhat al-Qulub, with great care, Seyyed Mohammad Dabir Siyaghi, Qazvin, Hadith Emrooz Publishing House, 2002
- Maqdasi, Abu Abdullah Mohammad, 1982, Ahsan al-Taqassim fi Ma'rifat al-Aqalim, translated by Ali Naqi Manzavi, Tehran: Iranian Authors and Translators Company
- Nasser Khosrow, Bitā, Safarnameh, Mahmoudi Bookstore Publications, Tehran
- Yaqubi, 1977, Al-Bulandan, translated by Mohammad Ebrahim Ayati, Tehran: Book Translation and Publishing House.

بررسی تطبیقی تاثیر سیاست‌های اقتصادی آل بویه و سلاجقه بر اقتصاد اصفهان (مطالعه موردی تجارت)

اشکان غلامی*

عبدالرفیع رحیمی**

چکیده

اصفهان به واسطه موقعیت جغرافیایی - راهبردی و همچنین استعدادهای طبیعی، از همان قرون اولیه و خاصه در مقطع زمانی مورد اشاره، مورد توجه کانون های قدرت قرار داشت. پژوهش حاضر در صدد است که با روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر منابع تاریخی - جغرافیایی به این پرسش پاسخ دهد که تاثیر سیاست های اقتصادی - مذهبی آل بویه و سلاجقه بر اقتصاد اصفهان (مطالعه موردی صادرات) چگونه بوده و چه نقاط اشتراک و افتراقی بین این دو دوره وجود داشته است؟ یافته های پژوهش حاکی از آن است که در دوره نخست حکومت، با وجود وقوع حوادث مختلف مخرب، به واسطه شم اقتصادی نخستین امیران این دو سلسله، برنامه های برای بهبود وضعیت اقتصادی این سرزمین پیاده شد. در دوره اوج قدرت، امیران آل بویه با اجرای اقداماتی زیرساخت های لازم برای رونق صادرات اصفهان را فراهم کردند که بخشی از این اقدامات شامل سیاست های مذهبی نیز می گشت اما در ایام سلاجقه به واسطه مباحث مختلف سیاسی - مذهبی، اقتصاد اصفهان از برخی جوانب صدمه دید. در دوره انحطاط سیاسی آل بویه، برخی حاکمان بویه توجه خاصی برای حفظ منافع گروه های مختلف اقتصادی از خود نشان دادند. بعد از مرگ سلطان محمد سلجوقی، وقوع حوادث مختلف، موجب افول حیات اقتصادی اصفهان گشت. در ایام فروپاشی سیاسی هر دو سلسله، اصفهان

* دانشجوی دکتری تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بین المللی امام خمینی قزوین،
ashkangholami26a@gmail.com

** دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه بین المللی امام خمینی (نویسنده مسئول)،
aghabeigom@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۹

صحنه درگیری های متعدد قرار داشته و اوضاع اقتصادی این سرزمین به شدت دچار بحران شده و جریان صادرات آن قطع گشت.

کلیدواژه‌ها: اصفهان، آل بویه، سلجوقیان، تجارت و بازرگانی، صادرات.

۱. مقدمه

در قرون میانه، اهمیت و تاثیر گذاری تحولات سیاسی، مذهبی و اقتصادی، بر سایر جنبه های زیست جامعه ایرانی غلبه داشت. در این شرایط رویکرد اقتصاد محلی - منطقه ای، در شناسایی بهتر و دقیق تر فضای تاریخی نواحی مختلف در دوره زمانی مورد بحث بسیار کارگشااست. با توجه به این اصل، در قرون میانه، برخی از مناطق به واسطه موقعیت جغرافیایی - راهبردی و همچنین استعدادهای طبیعی، مورد توجه کانون های قدرت قرار داشته است. در این میان اصفهان با داشتن چنین خصوصیتی، همواره در تلاطم حوادث مختلف قرار داشته و جنبه های مختلف زیست مردم این سرزمین، از جمله اوضاع اقتصادی تحت تاثیر تحولات تاریخی پیرامون دچار تغییراتی گردید. با توجه به آنکه از دید محققین پژوهش حاضر، تحولات ذکر شده ارتباط نزدیکی با حکومت های سیاسی وقت داشته، می توان مدعی شد که با بررسی رویکرد ها و سیاست گذاری های حاکمیت های وقت، که مدعی مسلمانی بوده و برخی عملکردهای آنان تحت تاثیر آموزه های این دین قرار داشته، می توان تبیین بهتری از تغییر و تحولات رخ داده در حوزه اقتصادی این منطقه داشت. نقش حکومت در حوزه جغرافیایی اصفهان زمانی تقویت می شود که جایگاه تاریخی و اهمیت اقتصادی این منطقه، در دوران آل بویه و سلجوقی که مدتی نقش پایتختی را نیز برعهده داشت، دو چندان گشت. پرسشی که در پژوهش حاضر مطرح شد بدین قرار است که تاثیر سیاست های اقتصادی - مذهبی آل بویه و سلاجقه بر اقتصاد اصفهان (مطالعه موردی صادرات) چگونه بوده و چه نقاط اشتراک و افتراقی بین دو دوره وجود داشته است؟

قبل از شروع بحث اصلی می بایست به دو نکته اشاره گردد: تلاش شد که دوران حکومت آل بویه و سلجوقیان بر اساس مبانی سیاسی - نظامی به سه دوره زمانی (ظهور، اوج قدرت و افول) تقسیم بندی شده و مسئله مورد تحقیق، به صورت جداگانه در هر یک از دوره ها مورد بررسی قرار گیرد. علت انتخاب این روش (به جای توضیح روند صادرات در سه مرحله ی یک سلسله و مقایسه ی پایانی) این است که از دید محقق، بررسی همزمان یک موضوع در دو دوره مختلف در فهم بهتر اوضاع آن زمان کمک بیشتری می کند. بنابراین تلاش گردید که در

هر سه مرحله (ظهور، اوج قدرت و افول) به صورت همزمان اوضاع اقتصادی اصفهان مورد کنکاش و بررسی قرار گیرد. معیار دوره نخست حکومت آل بویه، از تشکیل این سلسله در فارس - ۳۲۲ هجری تا آغاز تثبیت حاکمیت آنان بر نواحی جنوبی، مرکزی و غرب ایران در تاریخ ۳۴۵ هجری می باشد. معیار دوره نخست حاکمیت سلاجقه نیز از تاسیس این سلسله در نیشابور (۴۳۲) تا تثبیت حاکمیت آنان بر نواحی مرکزی ایران همزمان با مرگ طغرل سلجوقی (۴۵۵ هجری) است. معیار دوره اوج قدرت آل بویه از تثبیت حاکمیت این سلسله بر نواحی مرکزی ایران (۳۴۵) تا وفات عضدالدوله (۳۷۲ هجری) و معیار دوره اوج حاکمیت سلجوقی از اواخر حکومت طغرل تا مرگ ملکشاه اول (۴۸۵) می باشد. آغاز مبنای دوره افول آل بویه، مرگ عضدالدوله تا سقوط این سلسله (۴۴۷ هجری) و مبنای دوره افول سلاجقه، از مرگ ملکشاه تا مرگ طغرل سوم (۵۹۰ هجری) در نظر گرفته شده است. نکته دوم: با وجود تنوع گزارش های منابع در برخی مقاطع تاریخی مورد نظر، اما میزان داده های تاریخی در تمامی دوره های زمانی یکسان نیست. به طور مثال در خصوص اوایل دوره آل بویه، اطلاعات تاریخی محدود است. از طرفی دوره سلجوقیان بنا بر عواملی که پژوهش حاضر محل مناسبی برای بررسی آنان نیست از فقر تاریخ نگاری برخوردار بود. از این جهت اطلاعات تاریخی در خصوص دوره سلجوقی به شدت در کمبود قرار دارد.

۱.۱ پیشینه تحقیق: در تمامی آثار مورد اشاره، هیچ نوع نگاه تطبیقی بین دوره آل بویه و سلجوقیان صورت نگرفته است. مقاله وضعیت اقتصادی اصفهان در دوره آل بویه - نویسنده علی غلامی فیروزجائی: نویسنده به اختصار به بخش صادرات اصفهان اشاره کرده و در همان قسمت نیز هیچ تحلیلی در باب علل رشد و یا رکود صادرات اصفهان (در دوره آل بویه) ارائه نکرده است. جدا از این نگاهی تطبیقی بین دوره آل بویه و سلاجقه وجود ندارد. مقاله بررسی وضعیت اقتصادی و تجاری اصفهان در دوره سلجوقی - نویسنده بدرالسادات علیزاده: نویسنده به منابع تحقیقاتی دوره معاصر استناد کرده است. همچنین در بخش مربوط به اوضاع اقتصادی اصفهان بعد از مرگ ملکشاه، فقط یک روایت در خصوص دوران سلطنت سلطان محمود نقل کرده و هیچ اشاره ای به حوادث بعد از سلطنت محمود نکرده است. جدا از این نگاه تطبیقی بین دوره سلجوقی و دوران ماقبل - آل بویه - دیده نمی شود. پایان نامه ها و رساله های دکتری (با تمرکز بر اوضاع کلی اقتصادی در دوره آل بویه و سلجوقیان): ۱ - رساله دکتری تحت عنوان (بررسی تحلیلی ساختار اقتصادی آل بویه) نویسنده علی یحیایی با راهنمایی استاد علی اکبر کجباف و فریدون اله یاری - دانشگاه اصفهان - سال ۱۳۸۹: در

بخشی تحت عنوان (صنایع و حرفه ها در دوره اسلامی) فقط یک گزارش در خصوص اصفهان نقل شده است. در بخش مربوط به محصولات کشاورزی شهرهای قلمرو آل بویه به مناطقی مانند خوزستان، فارس، طبرستان، قم و بروجرد اشاره های شده ولی بحثی در باب اصفهان صورت نگرفته است. فقط یک گزارش کوتاه در خصوص تولید عسل اصفهان ارائه شده است. در بحث اهمیت آب، قنات و آبیاری در شهر اصفهان صحبتی صورت نگرفته است. در بخش مربوط به صادرات به وضعیت شهرهای مانند فارس، بصره، گرگان و سیراف اشاره شده ولی در باب اصفهان گزارشی ارائه نشده است. جدا از مطالب ذکر شده نگاه تطبیقی برای بررسی اوضاع اقتصادی اصفهان در دوره آل بویه با سلاجقه دیده نمی شود. ۲ - پایان نامه ارشد تحت عنوان (اوضاع تجاری ایران در دوره سامانیان، دیلمیان و غزنویان) نوشته وداد عساکره دریس، با راهنمایی دکتر عبدالحسین میلانی - دانشگاه شهید چمران اهواز - ۱۳۹۲: در فصل سوم تحت عنوان (سیر تجارت ایران در زمان دیلمیان) بسیار کوتاه و فشرده (در ۲ صفحه) اشاره ای به محصولات تولیدی اصفهان (از قبیل عسل، زعفران و فرش) داشته است. ۳ - پایان نامه ارشد تحت عنوان (بررسی حیات اجتماعی اصناف ایرانیان در عصر سوم عباسی - آل بویه) نوشته سید محمد پور حسینی با راهنمایی حسین هژبریان، دانشگاه پیام نور مرکز بین الملل قشم - سال ۱۳۹۹: همان طور که از عنوان پژوهش پیدانست، متمرکز بر دوره آل بویه بوده و نگاهی تطبیقی با دوران بعد - سلجوقیان - دیده نمی شود. در خصوص کالاهای صادراتی اصفهان مانند منسوجات، به صورت مختصر و فشرده اطلاعاتی را ارائه کرده است.

۴ - پایان نامه ارشد تحت عنوان (بررسی اقتصاد ایران در دوره سلجوقیان) نوشته میترا پیرقمی با راهنمایی استاد صالح پرگاری - گروه تاریخ دانشگاه خوارزمی تهران - سال ۱۳۹۴: همان طور که از عنوان تحقیق مشخص است نگاه تطبیقی بین اقتصاد دوره سلاجقه با آل بویه (صرف نظر از شهر خاصی مثل اصفهان) وجود ندارد. در بخش مربوط به تجارت داخلی فقط یک گزارش کوتاه در خصوص شهر ری (نه اصفهان) نقل شده است. ۵ - رساله دکتری تحت عنوان (ساختار اقتصاد شهری در ایران دوره سلجوقیان) نوشته شهرام یوسفی فر با راهنمایی استاد اللهیار خلعتبری - دانشگاه شهید بهشتی - سال ۱۳۸۲: در بخش اول از فصل اول با عنوان (بررسی شهرها در قرون اولیه اسلامی) اشاره ای به اصفهان نشده است. در بخش مربوط به (الگوی شهر اسلامی - قبل از سلاجقه) اشاره ای در باب شهر اصفهان نشده است. در پاورقی این بخش به شهرهای مانند کاشان، بروجرد، ساری، قزوین و غیره اشاره شده ولی

در باب اصفهان خیر. در بخش (الگوی شهر ایرانی اسلامی در دوره سلاجقه) اشاره ای به این سرزمین صورت نگرفته است. درپاورقی این بخش به شهرهای مانند بخارا و نیشابور اشاره های شده ولی در باب اصفهان خیر. در زیرمجموعه این بخش قسمتی است تحت عنوان (الگوی شهر نشینی در دوره آل بویه). در پاورقی این قسمت به شهر قزوین اشاره شده ولی در باب اصفهان خیر. در پاورقی در باب منسوجات برخی شهرهای ایران مانند اصطخر، شوشتر، طبرستان و نیشابور صحبت شده ولی هیچ بحثی در باب اصفهان صورت نگرفته است. مجموعه ای تحت عنوان **شهر خاورمیانه و شهرسازی اسلامی** (the middle eastern city and Islamic urbanism) با ویرایش مایکل ای. بونین (Michael E. (Hrsg.): Bonine)، اکارت اهلرز (Eckart Ehlers) و توماس کرافت (Thomas Krafft) (چاپ سال ۱۹۹۴م). این مجموعه (پژوهش شناسی) می باشد. به صورت تفکیک شده (مصر، عربستان، عراق، ایران و غیره) آثاری که حول محور شهر در خاورمیانه و شهرسازی اسلامی، نوشته شده (چه کتاب و چه مقاله) به صورت فهرست وار معرفی گردیده است. از صفحه ۵۳۳ الی ۵۸۱ (تعداد ۵۵۸ پژوهش) در خصوص شهرهای مختلف ایران معرفی شده اند. هیچ کدام از این آثار (که گاهی مخصوص یک شهر خاص هستند) در باب اصفهان (در مقطع تاریخ قرون میانه ایران) نبودند. لوئیس بیگت در مقاله ای خود در باب «موقعیت تاریخی شهرها در جوامع اسلامی» ابتدا به سنت مطالعات فرانسوی در باب شهرهای اسلامی اشاره کرده و سپس به سابقه تحقیقات محققین فرانسوی در شمال آفریقا و نقد آن ها می پردازد. لوئیس در مقاله خویش هیچ اشاره ای به اصفهان نکرده است. کتابی (دارای ۱۵۲۱ صفحه) تحت عنوان **شهر در جهان اسلام** «The City in the Islamic World» تحت ویراستاری سه نفر به نام های رناتا هولود «Renata Holod» آتیلیو پتروچولی «Attilio Petruccioli» و آندره ریموند «André Raymond». هر فصل از این کتاب (مطالب یکی از محققین) در خصوص وضعیت شهرهای مختلف جهان اسلام می باشد. بخشی از فصل دوم، مربوط به شهرهای ایران است. این قسمت، مطالب محقق می باشد به نام «Heinz Gaube». طبق متن کتاب، ایشان در سال ۱۹۳۹ م، کتابی نوشت تحت عنوان «شهرهای ایران». نویسنده در خصوص اصفهان (در دوره میانه) هیچ توضیح دیگری ارائه نداده و با سرعت به قرن نهم و ظهور صفویه می رسد.

۲. وضعیت صادرات اصفهان در دوره ظهور حکومت آل بویه (۳۲۲ الی ۳۴۵) و سلجوقیان (۴۳۲ الی ۴۵۵)

۱.۲ سیاست‌های اقتصادی آل بویه

طبق گزارش جغرافی دانان (در اوایل دوره آل بویه) اصفهان بر سر راه های ارتباطی - اقتصادی قرار داشته: «گذرگاه فارس و جبال و خراسان و خوزستان است» (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۱). «اصفهان فرضه پارس و خوزستان و خراسان و خوزستان است» (اصطخری، ۱۳۴۶: ۱۶۴ و ۱۶۵). چنین شرایط طبیعی می توانست موجب رفت و آمد کاروان های تجاری و بهبود وضعیت اقتصادی اصفهان باشد، با این حال در دوره نخست حکومت آل بویه، سرزمین اصفهان عرصه درگیری سیاسی - نظامی متعدد بین این سلسله و رقبای سیاسی مختلف مانند سامانیان در خراسان بود (ابن اثیر، ۱۳۸۲، جلد ۱۱: ص ۴۸۶۷ و ۴۸۹۴ و ۴۹۱۳ و همچنین مسکوی، ۱۳۷۶، ج ۵: ۴۸۰) از طرفی دیگر همسایگان اصفهان نیز درگیر آشوب های سیاسی - نظامی قرار داشتند. به طور مثال حمله آل بویه به کرمان در سال ۳۲۴ (همان، جلد ۱۱: ۴۸۷۸ و ۴۸۷۹) و یا حمله آل بویه به ری و تصرف این سرزمین به سال ۳۲۹ هجری (همان، ج ۱۱: ۴۹۲۰ و ۴۹۲۱). از طرفی دیگر حوادث طبیعی مخرب نیز در اوایل دوره آل بویه در اصفهان رخ داد. به طور مثال در سال ۳۲۳ و آغاز ۳۲۴ هجری، گرسنگی شدیدی بین مردم اصفهان شیوع پیدا کرد. این موضوع به قدری شدید شد که از دو شهر اصفهان، یهودیه و شهرستان، ۲۰۰ هزار نفر کشته شدند (اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۷۹). چنین حوادث طبیعی می توانست موجب قحطی شده و امنیت اقتصادی را از بین ببرد. مجموع این شرایط در مجموع می توانست موجب رکود اقتصاد و کاهش صادرات اصفهان گردد، با این حال بنا بر قراینی حاکمان نخستین آل بویه که تا حدی دارای شم اقتصادی بودند، در چنین وضعیتی، تصمیماتی اقتصادی را اتخاذ کردند که موجب رشد اقتصادی این سرزمین گشت. قرینه این مطلب گزارش های اصطخری می باشد که در اوایل دوره آل بویه کتابش را نگاشت. طبق نقل او «از اصفهان جامعه های ابریشمی و کرباس های نیکو خیزد. به اطراف مملکت برند ... میوه سپاهان بسیار جای نقل کنند» (اصطخری، ۱۳۴۶: ۱۶۵). قرینه دیگر مبنی بر رشد اقتصادی اصفهان، گسترش برخی نواحی این سرزمین و رونق کشاورزی در آنان می باشد. به طور مثال دو منطقه ویمه و شلنیه. ابن فقیه این دو ناحیه را روستائی توصیف کرده (ابن فقیه، بی تا: ۱۱۳) در حالی که اصطخری از این دو منطقه به عنوان شهر یاد کرده و تصریح می کند که باغ و بوستان و میوه در آن ها بسیار است (اصطخری، ۱۳۶۱: ۱۷۱). ارتباط گسترش نواحی کشاورزی با بحث تجارت از

آنجا معلوم می‌گردد که طبق جدول تهیه شده در این مقاله، برخی از کالاهای تجاری اصفهان از محصولات کشاورزی این سرزمین بوده است. گزارشی که به صورت مستقیم نشان دهنده عملکردهای اقتصادی امیران نخستین آل بویه در اصفهان باشد یافت نشد اما بر اساس گزارش اصطخری، اصفهان در اوایل قرن چهارم و همزمان با تشکیل حکومت آل بویه از رونق اقتصادی برخوردار بوده است. این سطح از رشد اقتصادی بدون حمایت حکومت شدنی نبود.

۲.۲ سیاست‌های اقتصادی سلجوقیان

در خصوص دوره نخست حکومت سلجوقیان (۴۳۲ الی ۴۵۵): در این دوره (همانند دوره نخست آل بویه) اصفهان محل نزاع گروه‌های سیاسی رقیب بود. به طور مثال در تاریخ ۴۳۳ هجری اطراف اصفهان توسط سپاهیان طغرل سلجوقی غارت شد (ابن اثیر، ۱۳۸۲، جلد ۱۳: ۵۷۵۴) در سال ۴۴۲ هجری طغرل به اصفهان حمله کرد و یک سال شهر را محاصره نمود. در این مدت اطراف اصفهان ویران شد. محاصره آن قدر طولانی شد که آذوقه مردم اصفهان تمام گشت. دیوار مسجد را خراب می‌کردن تا از چوب‌های آن برای سوخت و گرما استفاده کنند. در نهایت اصفهان تسلیم شد (همان، جلد ۱۳: ۵۸۰۵ و ۵۸۰۶). عاملی که باعث می‌شود حملات سلاجقه به اصفهان نسبت به سایر گروه‌ها (مانند غزنویان) سهمگین‌تر باشد، نوع معیشت ترکان سلاجقه است. باید توجه داشت که سلاجقه، چادرنشینان - کوچ رو بودند. بنداری اصفهانی در این رابطه می‌گوید: «گرد موکب و سپاهیان طغرل چون شب پرده سیاهی بر هرچه که در راه از اشجار و احجار بود افکند. جماعت ترکان آبشخور و چشمه‌ی نیافتند مگر آنکه آنرا لب زدند. از زیبایی نگذشتند مگر آنکه آنرا زشت کردند. از آتشی گذر نکردند مگر آنکه بر آن آب پاشیدند. خانه‌ی را رها نکردند مگر آنکه آنرا بهم ریختند. چه بسا سدها بندها کھشکستند و بس عیب و ننگ به جا نهادند» (بنداری، ۲۵۳۶: ۱۰). با توجه به این گزارش و همچنین روایتی که در خصوص فتح اصفهان نقل شد، می‌توان متصور گشت که این منطقه دچار صدمات شدیدی گشت با این حال ظاهراً نخستین حاکم سلجوقی (مانند سلاطین نخست آل بویه) تا حدودی دارای شم اقتصادی بود. به سرعت اقداماتی برای امنیت اجتماعی - اقتصادی ساکنین این سرزمین انجام گرفت. به طور مثال طغرل بعد از تصرف اصفهان، پانصد هزار دینار خرج ساخت دیه‌ها در این شهر و اطراف آن کرد (مافروخی، ۱۳۲۸: ۹۷). ناصر خسرو که ۲ سال بعد از تصرف اصفهان توسط سپاهیان سلجوقی وارد این شهر شده بود چنین گزارش می‌دهد: «چون طغرل بر این شهر مسلط شد مردی جوان آنجا گماشته بود نیشابوری...

او را خواجه عمید می گفتند. فضل دوست بود... سلطان فرموده بود که سه سال از مردم هیچ نخواهند... پیش از رسیدن ما قحطی بزرگ افتاده بود اما چون ما بدانجا رسیدیم جو می درویدند (ناصر خسرو، بی تا، ۱۳۷ الی ۱۳۸). ناصر خسرو در خصوص بازار اصفهان چنین می گوید: «در آن، پنجاه کاروانسرای نیکو و در هر یک حجره داران بسیار نشسته.. بازاری دیدم از آن صرافان که اندر او دویست مرد صراف بود...» (همان). گزارش مستقیمی برای صادرات محصولات اصفهان در دوره نخست حکومت سلاجقه در دست نیست اما با توجه به گزارش های ناصر خسرو می توان مدعی شد که زیرساخت ها برای بهبود وضعیت اقتصادی اصفهان در سال های آتی فراهم گشته بود.

۳.۲ مقایسه تطبیقی سیاست های اقتصادی آل بویه و سلجوقیان

در سایه سیاست های اقتصادی حاکمیت، اصفهان به چنان جایگاهی دست یافت که جغرافی دانان آن ایام، این چنین از این منطقه یاد می کنند: «اصفهان شهری خرم و بسیار نعمت است در جبال» (حدود العالم، ۱۳۶۱: ۱۳۹ الی ۱۴۰). شباهت بسیاری از جهت حمایت حاکمیت از اقتصاد اصفهان، در اوایل دوره آل بویه و سلجوقیان دیده می شود. با توجه به آنکه شهر، کانونی برای جمع آوری مازاد تولیدات کشاورزی و سازماندهی آنان و صادرات کالا به سایر نواحی بود، می توان مدعی گشت که امیران نخستین هر دو سلسله توجه بسیاری بر بهبود وضعیت اقتصادی محیط شهری اصفهان داشتند. از طرفی، با توجه به عدم یافتن گزارشی مبنی بر صادرات محصولات اصفهان در اوایل دوره سلاجقه، می توان احتمال داد که وضعیت این منطقه در اوایل این سلسله (نسبت به اوایل آل بویه) در شرایط بحرانی تری قرار داشته و پیامد سیاست گذاری های حاکمیت در بهبود اقتصاد این ناحیه، نه در همان زمان، بلکه در دوره های بعدی خود را نشان داد. از این جهت می توان احتمال داد که نخستین سلطان سلجوقی، فردی آینده نگر بوده است. قرینه ای که این مطلب را تقویت می کند تصمیم طغرل بر عدم اجبار مردم اصفهان برای خطبه خواندن به نام سلطان سلجوقی (برای مدت ۱۲ سال) بوده است (مافرخی، ۱۳۲۸: ۹۷).

۳. وضعیت صادرات اصفهان در دوره اوج قدرت حکومت آل بویه (۳۴۵ الی ۳۷۲) و سلجوقیان (۴۵۰ الی ۴۸۵)

۱.۳ سیاست‌های اقتصادی آل بویه

حاکمان آل بویه در دوره اوج قدرت، برنامه‌های متنوعی را برای بهبود و رشد اقتصادی اصفهان به اجرا گذاشتند. جلوه‌های این برنامه ریزی را می‌توان در دو دسته تقسیم بندی نمود: ۱- زیر ساخت‌های اقتصادی ۲- حمایت از تجار و بازار ۳- سیاست‌های مذهبی حاکمیت. زیرساخت‌ها، خود به دو دسته تقسیم می‌شود: ۲ اقدامات داخل شهر ۲- زیرساخت‌های ارتباطی برون شهری:

۱.۱.۳ زیرساخت‌های درونی

۱.۱.۱.۳ یکی از اقدامات حکومت آل بویه را می‌توان تقویت وسایل حمل و نقل دانست. ابن حوقل در دوران اوج قدرت آل بویه چنین نقل شده است: «در اصفهان شتران بسیاری برای محمولات است و از این حیث بر دیگر شهرهای جبال برتری دارد» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۶)^۱ طبیعی است که بدون حمایت حکومت (چه مستقیم و چه غیر مستقیم) اصفهان از جهت دارا بودن حیوانات بارکش به این سطح از رشد نمی‌رسید.

۲.۱.۱.۳ یکی دیگر از وجوه سیاست‌های اقتصادی سلاطین آل بویه در دوره اوج قدرت، ساخت کاریزها و انبارهای برای نگه‌داری آب و محصولات صادراتی بوده است. ابن حوقل چنین گزارش می‌دهد: «منطقه برخوار که دارای ۱۰۰ ضیعه است، آب‌های آن برای کشت پنبه و کنجد و انواع غلات از توتون و جز آن صرف می‌شود» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۹ و ۱۱۰). گزارش ارائه شده قرینه تاریخی برای ساخت کاریز و سیستم‌های آب‌رسانی است. نکته جالب توجه در این است که انبارهای ساخته شده در دوره آل بویه، به محصولات صادراتی (مانند میوه جات) ارتباط داشتند. به طور مثال ابن حوقل چنین نقل می‌کند: «انگورهای اصفهان را در مخزن و انبارها می‌آویزند» (همان: ۱۰۷ و ۱۰۸).

۳.۱.۱.۳ توجه به بازار: سلاطین آل بویه نسبت بازار، به عنوان کانون مرکزی اقتصادی اصفهان، توجه خاصی داشتند. گزارش مستقیمی در این رابطه یافت نشد اما جغرافی دانان معاصر با دوره اوج قدرت این سلسله، گزارش‌های متعددی در خصوص رونق بازار اصفهان ارائه کرده‌اند. به طور مثال مقدسی می‌نویسد: «برخی بازارهایشان سرپوشیده و برخی

سرگشاده است» (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۳۸۰) ابن حوقل در خصوص روستاهای اطراف شهر اصفهان چنین گزارش می دهد: «این روستاها، برخی دارای بازار هستند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۶ و ۱۰۷). ابن حوقل در جای دیگری بازار اصفهان را چنین توصیف می کند:

کرینه بازاری دارد که مردم در نوروز به مدت هفت روز در آن گرد می آیند و به عیش و نوش و تفریح می پردازند. از انواع غذاها بهره می برند. ... مخارج آنان در این بازار به ۲۰ هزار درهم می رسد و این علاوه بر میوه های خوب و لذیذ و خوراکی های عالی و آشامیدنی های است که در ارزانی و فراونی رایگان گونه است (همان: ۱۰۷).

همچنین گزارش های ارائه شده قرینه های تاریخی برای رونق بازار اصفهان در دوره اوج قدرت آل بویه هستند. طبیعی است که بدون حمایت حکومت، بازار و یا هر نهاد اقتصادی دیگری نمی توانست دارای چنین رونقی باشد.

۴.۱.۱.۳ سیاست گذاری در دریافت مالیات: گرچه با توجه به گزارش مقدسی مالیات اصفهان سنگین نبود (مقدسی، ۱۳۶۱، جلد ۲: ۵۹۸) اما ظاهراً امیران بویه تا حدودی شم اقتصادی داشته و می دانستند که از کدام مراکز تجاری، مالیات بیشتری دریافت کنند. به طور مثال مقدسی نقل می کند که از محصولات وارداتی به یهودیه، مالیات بیشتری نسبت به سایر نقاط اصفهان دریافت می شد (همان: ۵۹۸). با توجه به برنامه ریزی صحیح و تشخیص اولویت بندی مناطق در دریافت مالیات، میزان مالیات دریافتی اصفهان در دوره اوج قدرت آل بویه افزایش یافت. ابن حوقل نقل می کند که میزان مالیات منطقه ماربانان در اصفهان صد هزار درهم است (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۸).

۲.۱.۳ زیرساخت های ارتباطی برون شهری

۱.۲.۱.۳ سرکوب راهزنان: طبیعی است که بدون امنیت در جاده ها، شرایط برای رشد اقتصادی و صادرات محصولات فراهم نخواهد شد. یکی از سیاست های آل بویه در این راستا، حفظ امنیت در مسیرهای منتهی به اصفهان بود. ابن حوقل در دوره اوج قدرت آل بویه چنین گزارش می دهد: «ناحیه خانان در اصفهان که در آن انواع غلات و ارزاق به طور فراوان به دست می آید. در قدیم در تصرف دزدان و اهل فساد بود» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۸ و ۱۰۹). با توجه به گزارش ابن حوقل می توان چنین نتیجه گیری کرد که در دوره قبل از زندگانی ابن حوقل، راهزنان، امنیت مسیرهای اصفهان را سلب کرده بودند اما با استقرار حاکمیت آل بویه و سلطه آنان بر اصفهان، امنیت در جاده ها برقرار گردید. نتیجه اقدام حاکمیت، امنیت راه ها و

حرکت کاروان‌های تجاری بود. به طور مثال مقدسی چنین گزارش می‌دهد: «کاروانها همیشه از بصره و خراسان به سوی اصفهان روان است» (مقدسی، ۱۳۶۱ ج ۲: ۳۸۰). یکی از نتایج اقدامات اقتصادی حاکمان آل بویه در دوره اوج قدرت، افزایش عظمت اصفهان و بهبود شرایط اقتصادی آن بود. ابن حوقل در اشاره ای کوتاه می‌گوید: «از عراق تا خراسان شهر تجارتهای بزرگتر از اصفهان جز ری وجود ندارد» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۶). در جای دیگری چنین گزارش می‌دهد: «جبال شامل شهرهای است که بزرگترین آن اصفهان می‌باشد» (همان: ۱۰۲).

۲.۲.۱.۳ روابط خارجه: با توجه به نوع سیاست خارجه امیران بویه، می‌توان مدعی بود که حاکمان این سلسله (برخلاف غزنویان) خواهان کشورگشائی نبوده و در مرتبه نخست، اولویت آنان برقراری روابط مسالمت آمیز با مناطق مختلف بوده است. در این رابطه می‌توان مثال‌های متعددی زد. از روی عمد مواردی که اشاره می‌گردد مربوط به دوره اوج قدرت آل بویه می‌باشد: پیمان صلح بین حسن رکن الدوله و سامانیان (ابن اثیر، ۱۳۸۳، جلد ۱۲: ۵۰۴۶ الی ۵۰۴۸) مثال دیگر پیمان صلح بین معزالدوله احمد و حمدانیان در موصل (همان، جلد ۱۲: ۵۰۶۵ و ۵۰۶۶). با توجه به موارد ذکر شده، سیاست خارجه آل بویه سازش و روابط مسالمت آمیز با همسایگان بوده است. این امر در افزایش امنیت مسیرهای تجاری کمک بسیاری می‌کرد.

۳.۲.۱.۳ یکی دیگر از اقدامات تغییر مسیرهای تجاری برای بازرگانان بود. حکومت آل بویه تصمیم گرفت که بازرگانان اصفهان به جای ارسال کالا به مناطقی چون کرمان، ری و یا خراسان که دچار درگیری‌های متعددی بودند، کالاهای خود را به مناطقی که دچار آشوب‌های سیاسی کمتری بودند، صادر کنند. در این رابطه عراق از همان ابتدای حکومت آل بویه مورد توجه قرار گرفت. عاملی که موجب اهمیت یافتن عراق، به عنوان مقصدی برای صدور کالاهای صادراتی، گردید (جدا از ناامنی سایر همسایگان اصفهان) تصرف بغداد به سال ۳۳۴ هجری توسط آل بویه بود (ابن اثیر، ۱۳۸۲، جلد ۱۱: ۴۹۹۲). با فتح این شهر به عنوان مرکز عراق، طبیعی است که در سایه حاکمیت آل بویه، راه‌های تجاری سایر قلمرو این خاندان (مانند اصفهان) به عراق متصل شده و طبیعتاً تجارت محصولات شهرهای چون اصفهان به عراق تقویت گردید. در ادامه فهرست کالاهای صادراتی اصفهان و محلی که محصولات بدنجا ارسال می‌گردیدند در قالب جدولی ارائه شده است.

۳.۱.۳ پیامدهای سیاست‌های اقتصادی آل بویه

با توجه به آنکه بخش قابل توجهی از محصولات صادراتی اصفهان، تولیدات زراعی این منطقه بوده، رونق بخش کشاورزی می‌تواند نشانه‌ای بر بهبود وضعیت صادرات این ناحیه باشد. بدین جهت، تاثیر مثبت سیاست‌های اقتصادی حاکمان آل بویه بر کشاورزی این منطقه را می‌توان در چند محور بیان کرد:

۱.۳.۱.۳ گسترش نواحی کشاورزی: یکی از پیامدهای بهبود زیرساخت‌های اقتصادی، گسترش برخی نواحی زراعی در اصفهان بود. به طور مثال منطقه برخوار، پیش از آل بویه روستائی بود. یعقوبی در خصوص آن چنین نقل می‌کند: «روستای برخوار که قومی از کشاورزان در آن سکونت دارند» (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۵۰). این منطقه در دوره اقتدار آل بویه به قدری بزرگ شده بود که جغرافی نویسان آن ایام، اعتراف می‌کنند که برخوار، یکی از دو ناحیه بزرگ اصفهان می‌باشد. ابن حوقل در این رابطه چنین می‌گوید: از جمله نواحی اصفهان دو ناحیه بزرگ است: یکی برخوار که دارای ۱۰۰ ضیعه است. آب‌های آن که از قنات است برای کشت پنبه و کنجد و انواع غلات از توتون و جز آن صرف می‌شود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۹ و ۱۱۰). مثال دیگر ناحیه «برآن» است. یعقوبی در نیمه دوم قرن سوم از این ناحیه به عنوان روستا یاد کرده (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۵۰) و ابن حوقل تصریح می‌کند که در زمان او در این منطقه ده منبر وجود داشته و ضیعه‌های بزرگ پر جمعیت به همراه غلات فراوان دارد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۷). مثال دیگر منطقه اردستان است. یعقوبی در زمان خود آن را روستائی توصیف کرده (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۵۱) در حالی که مقدسی در دوران اوج قدرت آل بویه آن را شهر دارای چندین بازار معرفی می‌کند (مقدسی، ۱۳۶۱، جلد ۲: ۵۸۱). با توجه به توصیفات ذکر شده، اقدامات اقتصادی امیران آل بویه و بهره‌گیری از موقعیت جغرافیایی سرزمین اصفهان، نه تنها موجب تقویت کانون‌های اقتصادی هم چون کشاورزی در نقاط مختلف گشته، بلکه اساس گسترش نواحی زراعی را نیز فراهم نمود. پیامد این موضوع بهره‌برداری هرچه بیشتر حاکمیت و همچنین کشاورزان از سود حاصل از فروش محصولات زمین بوده است.

۲.۳.۱.۳ افزایش حجم زراعت: مافروخی می‌نویسد: از ابوالقاسم بن همام نقل شده که گفت از استادم شنیدم که در زمان حکومت مویدالدوله، شغل استیفا و محاسبه دیوان به من واگذار گردید. آخر سال محاسبه امور مالی و خرج‌های صورت گرفته انجام شد. در آخر مبلغ ۲۰ هزار جریب غله، در انبارها باقی مانده بود. اما حتی در این شرایط مردم اصفهان از کاهش زراعت شکایت می‌کردند (مافروخی، ۱۳۲۸: ۴۹). در جای دیگری نقل شده که در منطقه

برآن، غلات فراوانی وجود دارد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۷). ابن حوقل در جای دیگری نقل می‌کند: «منطقه ماریانان باغ‌های فراوانی داشته و مالیات آن صد هزار درهم است» (همان: ۱۰۷). همچنین در خصوص منطقه خانان نقل شده که انواع غلات به طور فراوان به دست می‌آید (همان: ۱۰۷). گزارش‌های ذکر شده به خوبی نشان‌دهنده حجم فراوان محصولات کشاورزی اصفهان در دوره اوج قدرت آل بویه است. ۳ - محدثین تاجر: شرایط مناسب اقتصادی اصفهان در دوره اوج قدرت آل بویه، خاصه در حوزه صادرات، موجب جذب محدثینی که مشغول به کار تجارت نیز بودن شد. به طور مثال أَحْمَدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ خُرَشِيدٍ. از تاجران بغداد. ابو نعیم می‌گوید که در سال ۳۸۴ هجری به اصفهان سفر کرده و نزد ما آمد. (ابو نعیم، ۱۹۹۰م، جلد اول: ۱۹۷) ۴ - تنوع محصولات زراعی - صادراتی: یکی دیگر از پیامدهای سیاست‌های اقتصادی آل بویه در دوره اوج قدرت، تولید و تنوع محصولات زیر کشت و در مرحله بالاتر، صدور آن به نواحی دور و نزدیک بود. در ادامه به اختصار به برخی از این محصولات اشاره می‌گردد:

نوع محصول	مقطع زمانی که رشد کرده است
میوه جات	از ابتدای حکومت آل بویه تا انحطاط سیاسی این سلسله (ابی دلف، ۱۳۵۴: ۸۶ و ۸۷ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۶ الی ۱۰۸، جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۱ و ۱۴۲ و مقدسی، ۱۳۶۱: ج ۲: ۳۷۹).
عسل	دوره اوج قدرت و انحطاط سیاسی آل بویه (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۸ و ۱۰۹ و ثعالبی، ۱۳۶۸: ۲۳۱) ^۳
زعفران	دوره اوج قدرت آل بویه (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۱ و ۱۴۲ و ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۶) ^۴
گندم	اوایل حکومت آل بویه (ابی دلف، ۱۳۵۴: ۸۶ و ۸۷) ^۵
روغن	دوره اوج قدرت آل بویه (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۸ و ۱۰۹) ^۶
غلات	دوره اوج قدرت آل بویه (همان: ۱۰۸ و ۱۰۹) ^۷

۲.۳ سیاست‌های اقتصادی سلاطین سلجوقی

بر اساس قراینی زراعت اصفهان مورد توجه سلاطین سلجوقی در دوره اوج قدرت قرار داشت. به طور مثال میرخواند بیان می‌کند که ملک‌شاه در اصفهان، چندین باغ درست کرد (میرخواند، ۱۳۷۲، قسم چهارم: ۶۷۳). راوندی می‌گوید که «ملک‌شاه در داخل شهر اصفهان و بیرون آن عمارت‌های بسیار ساخت از کوشک‌ها و باغ‌ها» (راوندی، ۱۹۲۱ م: ۱۳۲). توجه به کشاورزی می‌توانست موجب تقویت محصولات تولیدی زراعی و چه بسا صادرات آنان به

سایر نقاط شود. در خصوص دوره اوج قدرت سلجوقیان، صاحب محاسن اصفهان گزارشی را مربوط به ایام حکومت آلب ارسلان نقل می کند:

گروهی از مردم اصفهان از رفتار والیان شهر به آلب ارسلان شکایت بردند. سلطان سلجوقی دستور داد خسارات آنان جبران شود. سپس آلب ارسلان به کارگزاران اصفهان دستور داد که هیچ نوع ظلم و ستمی در حق مردم اصفهان نکرده و تکلیفی که بر آنان سنگین باشد مقرر نکنند. سپس آلب ارسلان به علت اعتمادی که به مردم اصفهان داشت، فرزندش ملکشاه را حاکم اصفهان قرار داده و آن سرزمین را به عنوان مقاطعه به او داد (مافروخی، ۱۳۲۸: ۹۸).

خواجه نظام الملک توجه ویژه ای نسبت به مردم اصفهان داشت:

ایشان هر خدمت کوچک اهالی این سرزمین را خدمتی بزرگ می دانست. همیشه نسبت به آنان احسان می کرد. از ملکشاه اجازه گرفته بود که نظارت شدیدی بر کارگزاران اصفهان داشته باشد که کوچکترین ظلم و ستمی بر مردم این شهر انجام ندهند. وزیر سلطان، عماراتی مانند مدرسه می ساخت. مردم اصفهان در آسایش بوده و برای دوام دولت دعا می کردند (همان: ۱۴۰ و ۱۴۲).

گزارش های ارائه شده به صورت عموم کل مردم اصفهان را خطاب قرار می دهد که طبیعتاً شامل بازاریان هم می شود.

۱.۲.۳ پیامدهای سیاست های اقتصادی سلجوقیان

جلوه های توجه سلاطین سلجوقی به امنیت اجتماعی - اقتصادی مردم اصفهان را می توان در بهبود شرایط اقتصادی (خاصه صادرات) این سرزمین مشاهده کرد. مافروخی در این رابطه می نویسد: «از جمله فوایدی که موجب فخر اصفهان است ... جامه های دلخواه از حریر است که به آفاق برند» (همان: ۶۵). با جست و جو در منابع دست اول، گزارش مستقیمی که دال بر صادرات محصولات زراعی به سایر نواحی باشد یافت نشد. یکی از علل رونق کم تجارت اصفهان در دوره سلاجقه، درگیری های سیاسی - نظامی متعدد در نقاط مختلف قلمرو سلاجقه می باشد. می توان مدعی بود که حتی در دوره اوج قدرت سلجوقی، قلمرو این سلسله در گرداب رقابت های سیاسی - نظامی قرار داشته و آرام و قرار نداشت. در چنین شرایطی، مسیرهای تجاری در امنیت کافی قرار نداشتند. نتیجه این مسئله عدم ثبات اقتصادی و عدم تمایل بازرگانان اصفهانی برای تجارت با مناطق دوردست بود. در خصوص آشوب های

بررسی تطبیقی تاثیر سیاست‌های اقتصادی ... (اشکان غلامی و عبدالرفیع رحیمی) ۳۱۷

سیاسی - نظامی، از باب مثال می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: حملات سرداران سلاجقه مانند اتسز، در تاریخ ۴۶۳ هجری به مناطق مختلف سرزمین شام مانند رمله و دمشق ۴۶۳ هجری (ابن اثیر، بی تا، جلد ۲۳: ۴۳) حمله آل ارسلان به قلعه فضلون در فارس به تاریخ ۴۶۴ هجری (همان: ۴۷) حمله فرمانروای سمرقند، به تاریخ ۴۶۴ هجری به شهر ترمز در ماوراء النهر (همان: ۵۲ و ۵۳). جنگ بین ملکشاه با قاوورد، حاکم کرمان در تاریخ ۴۶۴ هجری (همان: ۵۳ و ۵۴) تنش (از سرداران سلجوقی) در تاریخ ۴۷۱ هجری به دمشق حمله کرده و آنجا را تصرف نمود (همان: ۸۷) شورش تنش (عموی ملکشاه) در خراسان به تاریخ ۴۷۳ هجری (همان: ۹۴).

۳.۳ مقایسه تطبیقی سیاست‌های اقتصادی آل بویه و سلجوقیان

با توجه به آنکه اصفهان در دوره اوج قدرت آل بویه و سلاجقه، پایتخت این دو حاکمیت به شمار می‌آمد (و حتی ولیعهد نشین بود) طبیعی است که حکومت وقت توجه زیادی برای حفظ امنیت این منطقه داشته باشند. به واسطه اقدامات متنوع داخلی و بیرونی امیران بویه، امنیت در قلمرو این خاندان برقرار بوده و محصولات اصفهان به نواحی مختلف صادر می‌گشت اما در دوره حکمرانی سلجوقی، با وجود توجه حکومت به اصفهان، به عنوان پایتخت، وقوع آشوب‌های سیاسی - نظامی متعدد در نقاط مختلف قلمرو ایران و عدم توانائی سلاطین بزرگ سلجوقی در قانع کردن اعضای خود خاندان سلجوقی برای تبعیت، موجب کاهش ناامنی جاده‌ها گشته و به غیر از تک گزارشی در خصوص صادرات پارچه، گزارشی دیگری در خصوص صادرات دیگر محصولات اصفهان به سایر نقاط یافت نشده است.

۴. وضعیت تجارت اصفهان در دوره افول سیاسی آل بویه (۳۷۲ الی ۴۴۷) و سلجوقیان (۴۸۵ الی ۵۹۰)

۱.۴ سیاست‌های اقتصادی آل بویه

در این ایام میان فرزندان عضدالدوله به نام‌های صمصام‌الدوله و شرف‌الدوله جنگ‌های متعددی اتفاق افتاد (ابن اثیر، ۱۳۸۳، جلد ۱۲: ۵۲۶۴ و ۵۲۶۵، ۵۲۸۴ و ۵۲۸۵، ۵۲۸۷ و ۵۲۸۸). آشوب‌های داخلی خاندان آل بویه ادامه یافت. فخرالدوله فرمانروای ری و اصفهان حمله‌ای به اهواز کرد اما موفقیتی به دست نیاورد (همان، ج ۱۲: ۵۳۰۲ الی ۵۳۰۵ و ۵۳۱۶ الی ۵۳۱۷). با وجود درگیری‌های ذکر شده، در حدود ۱۵ سال آخر حکومت بهاء‌الدوله (متوفی ۴۰۳

هجری) دیگر شاهد جنگ های داخلی میان شاهزادگان آل بویه نیستیم، بنابراین دوره موره نظر را نمی توان ایام فروپاشی نهایی حکومت آل بویه دانست. سیاست های اقتصادی آل بویه در این دوره را می توان در چند دسته بررسی کرد:

۱.۱.۴ امنیت

یکی از سیاست های اقتصادی امیران آل بویه در دوره انحطاط، سرکوبی راهزنان بود. البته این بار روش آنان با دوره قبل کمی تفاوت داشت. روش آنان برای سرکوبی راهزنان و امنیت بخشیدن به راه های اقتصادی، جذب رهبران آنان بود. به طور مثال در سال ۴۰۷ هجری شخصی به نام فرهت بن فولاد در اطراف شهر ری راهزنی کرده و از ورود آذوقه به شهر جلوگیری می نمود. سیده خاتون و پسرش مجد الدوله مجبور شدن که حکومت اصفهان را به او بدهند تا این ماجرا تمام شود (همان، جلد ۱۳: ۵۵۱۶ و ۵۵۱۷ و همچنین عتبی، ۱۳۳۴: ۲۲۹ و ۲۳۰). یکی دیگر از جلوه های امنیت اقتصادی در سیاست آل بویه، تلاش این حکومت برای جلوگیری از فشار بر نیروهای مختلف اقتصادی در اصفهان بود. به طور مثال مافروخی نقل می کند: «فخرالدوله برای کسب ثروت در یک مجلس، دستور داد تا از ده نفر از ثروتمندان اصفهان مقداری سرمایه گرفته شود، اما به شکلی که آسیب جدی بر آنان وارد نگردد» (مافروخی، ۱۳۲۸: ۹۳ و ۹۴). از اقدامات اقتصادی سلسله آل بویه برای استقرار امنیت در اصفهان، ساخت دیوارهای دفاعی برای این شهر بود. در این رابطه می توان به اقدامات ابن کاکویه اشاره کرد. در اواخر دوره آل بویه، از سوی این سلسله فردی به نام علاء الدوله بن کاکویه بر اصفهان حکومت می کرد. این شخص تجربه حملات گروه های مختلف به اصفهان را داشت، مانند حمله اسپهبد طبرستان به منطقه اصفهان و محاصره چند روزه شهر در سال ۴۱۸ هجری (ابن اثیر، ۱۳۸۲، ج ۵: ۵۶۰۵) و یا حمله سربازان خراسانی به در سال ۴۲۷ برای تهیه آذوقه (همان، جلد ۱۳ ص ۵۶۹۴).

در چنین شرایطی، علاء الدوله ابن کاکویه، برای تقویت خط دفاعی اصفهان، در اطراف شهر باروی ساخت (مافروخی، ۱۳۲۸: ۱۱۳). البته این اقدامات سود چندانی نداشت و اصفهان در فی مابین سال های ۴۲۰ الی ۴۳۰ محل نزاع بین گروه های سیاسی رقیب بود به حدی که گاهی قتل عامی بین مردم اصفهان رخ می داد (همان، جلد ۱۳: ۵۶۲۰ و ۵۶۹۴). گزارشی در خصوص صادرات محصولات منطقه اصفهان به سایر نقاط یافت نشده است. مهم ترین عامل،

بررسی تطبیقی تاثیر سیاست‌های اقتصادی ... (اشکان غلامی و عبدالرفیع رحیمی) ۳۱۹

غیر از اتفاقات داخلی اصفهان، وقوع آشوب‌های سیاسی - نظامی شدید در مناطق مختلف قلمرو ایران بود. در این رابطه مثال‌های ذیل ارائه می‌گردد: حمله طاهر بن هلال بن بدر بن حسنویه به شهر زور در عراق به تاریخ ۴۰۴ هجری (ابن اثیر، ۱۳۸۵، جلد ۱۲: ۵۴۹۴) حمله شمس الدوله به ری به تاریخ ۴۰۵ هجری (همان: ۵۵۰۰) جنگ سلطان الدوله و برادرش ابو فوارس در فارس در تاریخ ۴۰۷ هجری (همان: ۵۵۳۹) جنگ بین اهل سنت و شیعیان در شهر واسط در همان تاریخ ۴۰۷ هجری (همان: ۵۵۴۲) جنگ بین اهل سنت بغداد و شیعیان منطقه کرخ در تاریخ ۴۰۸ هجری (همان: ۵۵۵۰) شورش ترکان در بغداد و غارت اموال مردم در تاریخ ۴۱۷ هجری (همان: ۵۶۰۰ و ۵۶۰۱) و حمله سلطان محمود به شهر ری در تاریخ ۴۲۰ هجری (همان: ۵۶۱۹ و ۵۶۲۰). با توجه به اطلاعات ذکر شده می‌توان مدعی بود که در دوره فروپاشی آل بویه، قلمرو این سلسله در گرداب رقابت‌های سیاسی - نظامی قرار داشته و آرام و قرار نداشت. در چنین شرایطی، مسیرهای تجاری در امنیت کافی قرار نداشتند. نتیجه این مسئله عدم ثبات اقتصادی و عدم تمایل بازرگانان اصفهانی برای تجارت با مناطق دوردست بود.

در ادامه به اسامی برخی از تاجران اصفهانی اشاره می‌گردد:

۱. مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ عَلْكَوَيْه. از تاجران اصفهانی و متوفی ۳۸۰ هجری (ابو شیخ، ۱۹۹۰م، جلد ۲: ۲۸۱)
۲. ابو علی خلف بن محمد، از محدثین و تجار اهل واسط بود (بغدادی، ۲۰۰۲م، جلد ۹: ۲۸۸) ابو نعیم اصفهانی بیان می‌کند که او ۲ بار به اصفهان سفر کرد و آخرین بار مربوط به سال ۳۸۱ هجری بود (ابو نعیم، ۱۹۹۰م، جلد اول: ۳۶۴)
۳. در سال ۳۸۰ هجری، أبو عبد الله عبید الله بن احمد بن الفضل بن شهریار، از تاجران و البته محدثین اصفهان وفات یافت (سمعانی، ۱۹۶۲م، جلد اول: ۱۶۱).
۴. مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْفَضْلِ أَبُو بَكْرٍ. از تاجران اردستان (در شرق استان اصفهان کنونی) متوفی ۳۸۷ هجری (ابو شیخ، ۱۹۹۰م، جلد ۲: ۲۶۸)
۵. أَحْمَدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ خُرَشِيدٍ. از تاجران بغداد. ابو نعیم می‌گوید که در سال ۳۸۴ هجری به اصفهان سفر کرده و نزد ما آمد (ابو نعیم، ۱۹۹۰م، جلد اول: ۱۹۷)
۶. إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ خُرَشِيدٍ. از علما و تاجران اصفهان بود که در سال ۴۰۰ هجری وفات یافت (همان، جلد اول: ۲۴۷)

۲.۴ سیاست‌های اقتصادی سلجوقیان

در دوره انحطاط سیاسی سلاجقه، برخی سلاطین سعی در ایجاد امنیت در اصفهان داشتند. به طور مثال زمانی که سلطان محمد (۴۹۸ الی ۵۱۱) به قدرت رسید و اصفهان را محل استقرار خود انتخاب کرد، از همان ابتدای حکومت، به مردم آنجا اطمینان داد که در امنیت خواهند بود. وعده داد که با اهالی این شهر با عدالت رفتار کرده و جلوی دست اندازی سپاهیان بر اموال مردم را خواهد گرفت (ابن اثیر، بی تا، جلد ۲۳: ۳۶۹). برخی سلاطین سلجوقی به دلیل بی لیاقتی، به سرعت خزانه خود را خالی می کردند. به طور مثال بنداری اصفهانی نقل می کند که خزانه سلطنتی، در زمان حکومت سلطان محمد بسیار بود اما فرزندش محمود به سرعت آن خزانه را خالی کرد (بنداری، ۲۵۳۶: ۱۸۴). در دوره سلاجقه حوادث طبیعی مخربی اتفاق افتاد که به شدت بر حیات اقتصادی اصفهان آسیب وارد کرد. به طور مثال در سال ۵۴۳ هجری قحط و غلا در اکثر شهرهای خراسان و شهرهای جبل و اصفهان و فارس و جزیره و شام پیش آمد. (ابن اثیر، بی تا، جلد ۲۶: ۱۵۹). طبیعی است که چنین حوادثی تاثیر منفی بر رشد اقتصادی (هم چون صادرات) می گذارد. مدرکی یافت نشد که سلاطین سلجوقی در مواجهه با چنین حوادثی، برنامه های چون ساخت قنات و چاه و یا تقویت حیوانات بارکش را انجام داده باشند.

۱.۲.۴ پیامد سیاست‌های اقتصادی سلجوقیان بر صادرات اصفهان

تلاش سلطان محمد در امنیت عمومی اصفهان، تاثیراتی بر رشد اقتصادی (خاصه صادرات) داشت. به طور مثال نویسنده کتاب مجمل التواریخ (تاریخ نگارش ۵۲۰ هجری) روایاتی در خصوص صادرات برخی محصولات اصفهان نقل می کند: «لباسها از پنبه و کرباس و ابریشمین، از آنجا به همه اطراف عالم ببرند» (مجممل التواریخ، ۱۳۱۸: ۴۰۶). وجود جریان صادرات اصفهان در این مقطع تاریخی، می بایست مولود سیاست های اقتصادی - امنیتی سلطان محمد بوده باشد. وقوع آشوب های مذهبی که با دخالت سلطان سلجوقی همراه بوده و موجب افزایش تنش میان فرق مذهبی و درگیری شدید بین آنان می شد، موجب ناامنی اجتماعی در سطح جامعه می گشت. در چنین شرایطی طبیعی است که وجوه مختلف حیات شهر - روستائی از جمله اقتصاد در خطر قرار می گرفت. در چنین حالتی عدم یافتن گزارشی مبنی بر صادرات محصولات اصفهان به سایر نقاط (در اواسط قرن ششم) امری قابل پیش بینی می باشد. بعد از مرگ سلطان محمد درگیری های متعددی بین خاندان سلجوقی اتفاق افتاد. به طور مثال در سال ۵۲۲، سلطان سنجر به غرب ایران لشکرکشی کرده و در سرزمین ری، برادر

زاده اش محمود را شکست داد (ابن اثیر، بی تا، جلد ۲۵: ۱۲۰ و ۱۲۱). بحران مالی و خالی شدن خزانه، موجب سلب حمایت حاکمیت از سرمایه های اقتصادی اصفهان و کاهش رشد اقتصادی و صادرات این سرزمین می شد. از سوی دیگر سراسر دوره انحطاط سلاجقه، نقاط مختلف قلمرو این حاکمیت در گرداب آشوب های سیاسی - نظامی قرار داشت. در این راستا مسیرهای تجاری در امنیت کافی قرار نداشته و بازرگانان منطقه ری تمایلی برای تجارت با سایر نواحی نداشتند. در خصوص آشوب های سیاسی - نظامی در نقاط مختلف ایران، از باب می توان به موارد ذیل اشاره کرد: شورش مردم شهر سمرقند و کشته شدن حاکم به تاریخ ۴۸۸ هجری (ابن اثیر، بی تا، جلد ۲۳: ۲۱۹) جنگ میان سپاهیان برکیارق و عمویش تتش در ری و همدان به تاریخ ۴۸۸ هجری (همان: ۲۲۰ و ۲۲۱) جنگ شدیدی بین کرامیه و مذاهب اهل سنت در نیشابور که موجب کشته شدن مردم شد به تاریخ ۴۸۹ هجری (همان: ۲۲۸) حمله قوام الدوله کربوقا (یکی از سرداران سلجوقی) به منطقه حران و نصیبین در عراق در تاریخ ۴۸۹ هجری (همان: ۲۳۴) تصرف ری به دست سلطان مسعود در تاریخ ۵۲۵ هجری (قمی، ۱۳۶۳: ۹۵ و سمرقندی، ۱۳۸۲: ۷۶ و ۷۷) تصرف ری به دست ایناج (غلام سنجر) در تاریخ ۵۴۷ هجری (ابن اثیر، بی تا، جلد ۲۶: ۲۵۵). در ایام فروپاشی سیاسی سلجوقیان، اصفهان مانند دوره آل بویه صحنه درگیری های شدید بین نیروهای سیاسی مختلف قرارداشت. به طور مثال در سال ۵۵۳ هجری، ملکشاه دوم، از شاهزادگان سلجوقی، به قریه های اصفهان حمله کرده و اموال مردم را گرفت (ابن اثیر، بی تا، جلد ۲۷ ص ۳۸ و ۳۹) و یا مثال دیگر در سال ۵۸۲ هجری، قزل ارسلان (اتابک آذربایجان) در تعقیب طغرل سوم، به اصفهان حمله کرد و مساجد و مدارس را آتش زد (صفدی، ۲۰۰۰م، ج ۲: ۲۲). بر اساس قرائن ذکر شده، برخلاف دوره های قبلی، دیگر امنیت اقتصادی اصفهان برای شاهزادگان سلجوقی اهمیتی نداشته و خودشان یکی از علل ناامنی این منطقه شدند. یکی دیگر از علل قطع شدن تجارت اصفهان با سایر مناطق وقوع آشوب های سیاسی - نظامی شدید در مناطق مختلف قلمرو ایران بود. با توجه به شرایط سیاسی آن روزگار، تاجران منطقه اصفهان تمایلی برای تجارت با نواحی مختلف قلمرو ایران نداشتند. در این رابطه مثال های ذیل ارائه می گردد: حمله رستم بن علی (فرمانروای طبرستان) به قلعه الموت و جنگ با اسماعیلیه در تاریخ ۵۵۲ هجری (ابن اثیر، بی تا، جلد ۲۷: ۱۵ و ۱۶) شورش سنقر (از فرماندهان سنجر) و تصرف هرات به دست او در همان تاریخ ۵۵۲ هجری (همان: ۱۹) حمله ترکان غز به شهر طوس در تاریخ ۵۵۳ هجری (همان: ۲۹) جنگ بین شافعی ها و علویان نیشابور و آتش زدن مدارس و مساجد و کشته شدن بسیاری از شافعی ها در

تاریخ ۵۵۴ هجری (همان: ۳۳) شورش در نیشابور و غارت اموال مردم در تاریخ ۵۵۶ هجری (همان: ۹۷)

۳.۴ مقایسه تطبیقی سیاست‌های اقتصادی آل بویه و سلجوقیان

امیران بویه در دوره انحطاط، تلاش‌های متعددی در حفظ حقوق اقتصادی اقشار مختلف جامعه اصفهان انجام دادند. از این جهت وضعیت مشابهی با اقدامات سلطان محمد سلجوقی وجود دارد. با این حال به واسطه تداوم قدرت نسبی حکومت آل بویه و وجود امنیت نسبی در قلمرو این خاندان، همچنان جریان صادرات محصولات اصفهان به سایر نقاط در جریان بود. به دلیل وجود برخی سلاطین بی لیاقت در حکومت سلجوقی که موجب خالی شدن خزانه گردید، حمایت‌های حکومتی از نهادهای مختلف، از جمله در حوزه اقتصادی تضعیف گشته و در مواقع خطر، مانند وقوع حوادث طبیعی مخرب، برخلاف دوره آل بویه، اقدامات عمرانی - حمایتی برای جلوگیری از حوادث و یا جبران تلفات صورت نگرفت. شرف الدین شفره (متوفی ۵۷۰ هجری) از شاعران اصفهان - دوره انحطاط سلجوقی - در خصوص ویرانی‌های اصفهان افسوس خورده و به رونق آن در گذشته‌ها اشاره می‌کند. در ذیل برخی از ابیات او به نقل از کتاب محاسن اصفهان را می‌آوریم:

دیدم تو اصفهان را، آن شهر خلد پیکر   آن سدره مقدس، و آن عدن حور پرور
اکنون بین در آن خلد طوبی، بیخ کنده   ولدان مو بریده، حوران کشته شوهر

(مافروخی، ۱۳۲۸: ۱۱۷ و ۱۱۸)

با توجه به مجموعه عوامل سیاسی - مذهبی ذکر شده می‌توان انتظار داشت که امنیت اجتماعی - اقتصادی ساکنین اصفهان از آنان سلب شده و اوضاع اقتصادی، از جمله در حوزه کشاورزی به شدت رو افول نهاده باشد. در این وضعیت عجیب نیست که با وجود جست و جو در منابع، گزارشی در خصوص تولید محصولات زراعی این سرزمین (در مقطع زمانی مورد بحث) یافت نشد.

۵. نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که در دوره نخست حکومت آل بویه و سلاجقه، با وجود درگیری‌های سیاسی - نظامی و وقوع حوادث طبیعی مخرب در اصفهان، به واسطه شمس

اقتصادی حاکمان نخستین این دو سلسله، برنامه‌های برای بهبود وضعیت اقتصادی و صادرات این سرزمین پیاده شد که شامل تقویت وسایل حمل و نقل و یا تغییر مسیرهای بازرگانی و یا کاهش مالیات بوده است. در دوره اوج قدرت، سلاطین آل بویه با اجرای اقداماتی چون سرکوب راهزنان و ساخت مخازن و انبار، زیرساخت‌های لازم برای رونق صادرات اصفهان را فراهم کردند. نتیجه اجرای این اقدامات صادرات انواع محصولات تولیدی این سرزمین به نقاط دوردست بود. در دوره انحطاط سیاسی آل بویه و سلاجقه، همچنان حاکمان سلسله بویه توجه خاصی برای حفظ منافع گروه‌های مختلف اقتصادی از خود نشان دادند. در بخشی از ایام حکومت سلجوقی نیز به واسطه اقدامات سلاطینی مانند سلطان محمد، تا حدودی وضعیت اقتصادی در رونق قرار داشته و محصولات اصفهان به سایر نواحی صادر می‌گشت اما بعد از مرگ سلطان محمد، وقوع درگیری‌های سیاسی - نظامی شدید و همچنین حوادث طبیعی مخرب موجب افول حیات اقتصادی اصفهان گشت و جریان صادرات آن قطع شد. در ایام فروپاشی سیاسی، اصفهان و سایر نقاط قلمرو ایران، صحنه درگیری‌های سیاسی مختلف بوده و از این جهات صدمات شدیدی متحمل گشت. در این شرایط اوضاع اقتصادی این سرزمین به شدت دچار بحران شده و جریان صادرات آن به سایر نواحی قطع بود.

پی‌نوشت‌ها

۱. در خصوص ارتباط میان کثرت چهارپایان و رشد تجارت می‌توان اشاره کرد که ابن حوقل در توصیف نیشابور چنین نقل می‌کند: «در سراسر خراسان شهری به جهت تجارت و کثرت مسافر قافله به پای نیشابور نمی‌رسد» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۸).
۲. ابی دلف چنین نقل می‌کند: «میوه سیب مدت ۷ سال تر و تازه می‌ماند» (ابی دلف، ۱۳۵۴: ۸۶ و ۸۷). یکی از اقدامات امیران آل بویه ساخت مخازنی برای نگه‌داری محصولاتی چون میوه بود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۷). در منابع دوره آل بویه، بارها به میوه جات اصفهان اشاره شده است. در کتاب اشکال عالم (در اوایل حکومت آل بویه) نقل شده «میوه‌های اصفهان چندان است که به همه عراق می‌برند» (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۱ و ۱۴۲). ابن حوقل در دوره اوج قدرت آل بویه نقل می‌کند: «گلایی، به، انار. سیب، از ضیعه گران قدر کلمان در نزدیکی یهودیه به دست می‌آید» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۷ و ۱۰۸) در جای دیگری می‌گوید «در آنجا میوه‌های گوناگون به دست می‌آید که به عراق و سایر نواحی می‌فرستند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۶). به واسطه اقدامات عمرانی - اقتصادی امیران آل بویه در دوره اوج قدرت، در ابتدای دوره انحطاط سیاسی، همچنان کشاورزی اصفهان در رونق قرار داشت. به طور مثال

- مقدسی می نویسد: «قصبه یهودیه بزرگ، آباد و پر جمعیت ... میوه هایش گوارا است» (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۳۷۹). در جای دیگری نقل شده: «میوه هایش همیشگی است» (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۳۸۰).
۳. ابن حوقل نقل می کند «در ناحیه فریذین انواع کالاهای تجارته و خوردنی ها مثل عسل، به جاهای دیگر می برند و می فروشند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۸ و ۱۰۹) ثعالبی نقل می کند «عسل اصفهان بهترین عسل ها می باشد» (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۲۳۱) ابو منصور عبدالملک ثعالبی کتاب لطائف المعارف خویش را احتمال خیلی زیاد بین سال های ۴۰۵ الی ۴۱۶ هجری نگاشته است. قرینه این مطلب تحقیقات سرور همایون در مقاله (نقدی بر ترجمه لطائف المعارف ثعالبی نیشابوری از علی اکبر شهابی - انتشارات آستان قدس رضوی ص ۱۵۱) است. ایشان بر اساس بررسی گزارش های مختلف چنین نتیجه گیری می کند که مقصود از کلام ثعالبی از جمله (این کتاب را به نام نامی ابوالقاسم مزین کردم) منظور از ابوالقاسم همانا ابوالقاسم احمد بن حسن میمندی است. این شخص بین سال های ۴۰۵ الی ۴۱۶ وزیر سلطان محمود بود در نتیجه می توان بر اساس این قرینه گفت که کتاب لطائف المعارف بین این سال ها نگاشته شده است.
۴. بدانجا زعفران که به همه عراق می برند» (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۱ و ۱۴۲). «در آنجا زعفران به دست می آید که به عراق و سایر نواحی می فرستند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۶).
۵. به گزارش ابی دلف، گندم اصفهان برعکس سایر نقاط دچار شپش خوردگی نمی شود (ابی دلف، ۱۳۵۴: ۸۶ و ۸۷).
5. 4 - Louis Biget éd, Panoramas urbains. Situation de l'histoire des villes, Fontenay/Saint-Cloud, ENS, 1995, p. 309-336
۶. «در ناحیه فریذین انواع کالاهای تجارته و خوردنی ها مثل روغن به جاهای دیگر می برند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۸ و ۱۰۹). محتسب باید فردی امین و مورد اعتماد و کارشناس را از میان اعضای صنف روغنگران، به عنوان ناظر انتخاب می کرد تا در نظارت بر اعضای صنف، محتسب را یاری کند. روغن گیران ملزم به استفاده از لباسی مخصوص با آستین تنگ و دهان بند بودند تا از ترشح عرق و آب دهان آنها به خمیر روغنگیری (ابن اخوه، ۱۳۶۰، ۲۱۸)
۷. غلات از دیگر محصولات تجاری بود: «از منطقه فریذین. انواع کالاهای تجارته و خوردنی ها و انواع غلات به جاهای دیگر می برند.» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۸ و ۱۰۹).

کتابنامه

- ابن اثیر، عزالدین، ۱۳۸۳، کامل فی التاریخ، ترجمه حمید رضا آذیر، تهران، انتشارات اساطیر
- ابن حوقل، ۱۳۶۶، صورة الارض، با ترجمه جعفر شعار، انتشارات امیر کبیر
- ابن فقیه، ۱۳۴۹، مختصر البلدان، تهران، بنیاد فرهنگ ایران

بررسی تطبیقی تاثیر سیاست‌های اقتصادی ... (اشکان غلامی و عبدالرفیع رحیمی) ۳۲۵

ابو نعیم، احمد بن عبدالله، ۱۴۱۰ هـ - ۱۹۹۰ م، تاریخ اصفهان المحقق: سیدکسروی حسن، بیروت: دار الکتب العلمیة -

اصطخری، ابو اسحاق ابراهیم بن محمد، ۱۳۴۶، مسالک و ممالک، به اهتمام ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب

اصفهانى، حمزه ابن حسن؛ ۱۳۴۶، تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء (تاریخ پیامبران و شاهان)، ترجمه جعفر شعار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران

بلاذری، ۱۳۳۷، فتوح البلدان، ترجمه محمد توکل، تهران، نشر نقره

بنداری، فتح بن علی، ۲۵۳۶، تاریخ سلسله سلجوقی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران

جیهانی، ابو القاسم، ۱۳۶۸، اشکال العالم، ترجمه علی بن عبدالسلام، تعلیقات فیروز منصوری، مشهد: شرکت به نشر آستان قدس رضوی

حدود العالم من المشرق إلى المغرب، ۱۳۶۱، نویسنده نامعلوم، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: کتابخانه طهوری

خواند میر، غیاث الدین بن همام، ۱۳۷۲، روضة الصفا، تلخیص عباس زریاب، تهران، انتشارات علمی

ذهبی، شمس الدین، ۱۴۰۵ هـ / ۱۹۸۵ م، سیر اعلام النبلاء، المحقق: مجموعة من المحققين بإشراف شيخ شعيب الأرنؤوط الناشر: مؤسسة الرسالة

راوندی، محمد بن علی، ۱۹۲۱ م، راحة الصدور و آية السرور در تاریخ آل سلجوق، تصحیح محمد اقبال، مطبعة بریل در لندن

راوندی، محمد بن علی، راحة الصدور و آية السرور، تصحیح محمد اقبال، تهران: اساطیر، ۱۳۸۶

سمرقندی، دولت‌شاه، تذكرة الشعراء، تصحیح ادوارد برون، تهران، اساطیر، ۱۳۸۲

الصابی، أبو الحسن الهلال، بی تا، حفة الأمراء فی تاریخ الوزراء، المحقق: عبد الستار أحمد فراج الناشر: مكتبة الأعيان

صفدی، صلاح الدین خلیل بن أبیک، ۱۴۲۰ هـ - ۲۰۰۰ م، الوافی بالوفیات، المحقق: أحمد الأرنؤوط وترکی مصطفی، بیروت: دار إحياء التراث

طوسی، خوجه نظام الملک، ۱۳۴۴، سیاست نامه با حواشی و تصحیح محمد قزوینی، تهران، کتابفروشی زوار عاملی، اولیا الله، تاریخ رویان، تهران: کتابخانه اقبال، ۱۳۱۳

عتبی، ابو نصر محمد، ۱۳۳۴، تاریخ یمینی، ترجمه جرفادقانی، تهران: کتابفروشی ابن سینا

العربی، السید الباز، الإقطاع فی الشرق الأوسط: منذ القرن السابع حتى القرن الثالث عشر الميلادی: دراسة مقارنة، حولیات كلية الآداب (جامعة عين شمس) يناير ۱۹۵۷ - المجلد ۴ (36 صفحة - از ۱۱۳ تا ۱۴۸)

۳۲۶ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

قمی، نجم الدین ابو الرجا، تاریخ الوزراء، گوشش محمد تقی دانش پژوه، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۳

کرمانی افضل الدین، بدایع الازمان، محقق مهدی بیاتی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۲۶
مافروخی، ۱۳۲۸، محاسن اصفهان، ترجمه حسین بن محمد آوی، با اهتمام عباس اقبال، تهران: شرکت سهامی چاپ

مجمل التواریخ والقصص، ۱۳۱۸، نویسنده نامعلوم، تصحیح ملک الشعراء بهار؛ به تحقیق محمد رضائی، تهران: کلاله خاور

مستوفی، حمدالله، زهت القلوب، به اهتمام، سیدمحمد دبیر سیاقی، قزوین، نشر حدیث امروز، ۱۳۸۱
مقدسی، ابو عبدالله محمد، ۱۳۶۱، احسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ترجمه علی نقی منزوی، تهران: شرکت مولفان و مترجمان ایران

ناصر خسرو، بی تا، سفرنامه، انتشارات کتاب فروشی محمودی، تهران
یعقوبی، ۱۳۵۶، البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب

Ibn Athir, Ezz al-Din, 1383, Kamil fi al-Tarikh, translated by Hamid Reza Azhir, Tehran, Asatir Publications

Ibn Hawqal, 1366, Swaraj al-Ard, translated by Jafar Shaar, Amir Kabir Publications

Ibn Faqih, 1349, Muhsaqat al-Buldan, Tehran, Iranian Culture Foundation

Abu Naeem, Ahmad bin Abdullah, 1410 AH-1990 AD, Tarikh Isfahan Al-Muhaqqiq: Sayyid Kisraway Hassan, Beirut: Dar al-Kuttub al-Ilmiyah—

Istakhri, Abu Ishaq Ibrahim bin Muhammad, 1346, Masalak wa Malak, edited by Iraj Afshar, Tehran: Book Translation and Publishing Company

Isfahani, Hamza ibn Hassan; 1346, Tarikh Sunni Maluk al-Arz va al-Anbiya (History of the Prophets and Kings), translated by Jafar Shaar, Tehran: Iranian Culture Foundation Publications

Balazari, 1337, Futuh al-Buldan, translated by Mohammad Tawakol, Tehran, Noghreh Publications

Bandari, Fath bin Ali, 2536, History of the Seljuk Dynasty, Tehran: Iranian Culture Foundation

Jihani, Abu al-Qasim, 1988, The Forms of the World, translated by Ali ibn Abd al-Salam, Firouz Mansouri's comments, Mashhad: Astan Quds Razavi Publishing Company

The Boundaries of the World from the East to the West, 1982, author unknown, edited by Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Tahori Library - In Persian

Read by Mir, Ghiyath al-Din ibn Hammam, 1972, Rawdat al-Safa, compiled by Abbas Zaryab, Tehran, Scientific Publications - In Persian

Dhahabi, Shams al-Din, 1985 AH / 1405 CE, The Journey of the Nobles, Al-Muhaqqiq: A group of researchers under the supervision of Sheikh Shu'ayb al-Arnaout Publisher: The Foundation for the Message

بررسی تطبیقی تاثیر سیاست‌های اقتصادی ... (اشکان غلامی و عبدالرفیع رحیمی) ۳۲۷

- Rawandi, Muhammad ibn Ali, 1921 CE, *Rahat al-Sudur and the Verse of Pleasure in the History of the Seljuk Dynasty*, edited by Muhammad Iqbal, Braille Press in London - In Persian
- Rawandi, Muhammad ibn Ali, *Rahat al-Sudur and the Verse of Al-Sarour*, edited by Mohammad Iqbal, Tehran: Asatir, 2016 - In Persian
- Samarqandi, Daulatshah, *Tadzirah al-Shaara*, edited by Edward Brun, Tehran, Asatir, 2012 - In Persian
- Al-Sabi, Abu al-Hassan al-Hilal, *Beita, Hafta Amra fi Tarikh Al-Waziri*, Al-Haqq: Abd al-Sattar Ahmad Faraj Al-Nasher: Makkata Al-Ayyan
- Safadi, Salah al-Din Khalil bin Aybek, 1420 AH-2000 AD, *Al-Wafi*, posthumous, Al-Haqq: Ahmed Amaout and Turki Mustafa, Beirut: Dar Ihya Al-Tratah
- Tousi, Khoja Nizam al-Mulk, 1344, policy book with margins and corrections by Mohammad Qazvini, Tehran, Zovar bookstore - In Persian
- Ameli, Olya Allah, *Tarikh Royan*, Tehran: Iqbal Library, 1313 - In Persian
- Otabi, Abu Nasr Mohammad, 1334, *Tarikh Yamini*, translated by Jarfadghani, Tehran: Ibn Sina bookstore.
- Al-Arini, Al-Sayed Al-Baz, *Feudalism in the Middle East: From the Seventh Century to the Thirteenth Century AD: A Comparative Study*, *Annals of the Faculty of Arts (Ain Shams University)* January 1957 - Volume 4 (36 pages - from 113 to 148)
- Qummi, Najm al-Din Abu al-Raja, *Tarikh al-Wazir*, Ghosh Mohammad Taghi Danesh Pajouh, Tehran, Institute of Cultural Studies and Research, 1363 - - In Persian
- Kirmani Afzal al-Din, *Bad'e' al-Azaman*, researcher Mehdi Bayati, Tehran: University of Tehran, 1326 -- In Persian
- Mafaroukhi, 1328, *Mahasin Isfahan*, translated by Hossein bin Mohammad Avi, with the attention of Abbas Iqbal, Tehran: Joint-Stock Company - - In Persian
- Majmal al-Tawarikh wal-Qasas, 1318, author unknown, corrected by Malik al-Shu'ara Bahar; Researched by Mohammad Ramezani, Tehran: Kalaleh Khawar - - In Persian
- Mustofi, Hamdallah, *Nuzhat al-Qulub*, with great care, Seyyed Mohammad Dabir Siyaghi, Qazvin, Hadith Emrooz Publishing House, 2002
- Maqdasi, Abu Abdullah Mohammad, 1982, *Ahsan al-Taqaassim fi Ma'rifat al-Aqalim*, translated by Ali Naqi Manzavi, Tehran: Iranian Authors and Translators Company
- Nasser Khosrow, *Bitā, Safarnameh*, Mahmoudi Bookstore Publications, Tehran
- Yaqubi, 1977, *Al-Bulandan*, translated by Mohammad Ebrahim Ayati, Tehran: Book Translation and Publishing House